

УДК 591.9.599 (477.72)

**ЗМІНИ СТАНУ ТЕРІОФАУНИ (БЕЗ ГРИЗУНІВ)
У ЧОРНОМОРЬСЬКОМУ БІОСФЕРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ
В 1991–2002 РОКАХ**

З. Селюніна

*Чорноморський біосферний заповідник.
вул. Лермонтова 1, м. Гола Пристань, 75600, Херсонська обл
e-mail: zapovidnyk@selenia.kherson.ua*

Багаторічні стаціонарні дослідження дають змогу визначити чинники і напрям розвитку фауни регіону. В регіоні Чорноморського біосферного заповідника (південь України) в останньому десятиріччі важливу роль для стану теріокомплексів відігравали природні причини, передусім погодні умови. Тривала посуха і компенсаційний період після неї вплинули на стан біотопів, що призвело до змін у біотопному розподілі ссавців та визначило динаміку їхньої чисельності.

Ключові слова: теріокомплекси, динаміка чисельності, Чорноморський заповідник.

Сучасні наукові дослідження в Чорноморському біосферному заповіднику спрямовані на вирішення проблеми розробки наукових основ збереження екосистем. Для успішного виконання багаторічної наукової програми тут сформовано систему спостережень за станом природних комплексів. Опорна мережа моніторингу стану теріофауни включає мережу маршрутів і ділянок, біотехнічні заходи, стандартизовані опитувальні дані [10]. Багаторічні дослідження на базі опорної мережі дають змогу простежити зміни стану фауни, виявити наслідки цих змін, розробити заходи щодо збереження окремих видів і природних комплексів загалом.

На півдні України в 1989–1994 рр. була посуха. Сумарна річна кількість опадів у цей період коливалася від 240 (1993) до 269 мм (1989) за середнього багаторічного значення 383 мм. Сума від'ємних температур за рік була меншою від багаторічного середнього значення. Окремі посушливі роки бувають у цьому регіоні кожні три-п'ять років, тривалі посушливі періоди – не частіше, ніж раз у 40–50 років. За метеорологічними даними, попередній аналогічний період був у 1938–1944 рр. За період останньої посухи сумарний дефіцит опадів становив 700 мм.

Після посухи настав компенсаційний період (1995–1998) із річною кількістю опадів 400–597 мм (абсолютний максимум за останні 60 років) і річною сумою від'ємних температур понад середнє багаторічне значення. У 1999–2001 рр. річна

кількість опадів перевищувала норму на 40–60 мм, річна сума від'ємних температур менша від середньої багаторічної ($-231,4^{\circ}$) [12].

У посушливий період на заповідних територіях зменшилася площа вологих біотопів, особливо, на лісостепових ділянках. Унаслідок цього зменшилася чисельність дрібних ссавців, зайців; копитні відкочували до плавнів. Відповідно, зменшилась і кількість хижаків, передусім, родини тхоревих. У 1995–1998 рр. настав компенсаційний період. Кількість опадів у ці роки перевищила середнє багаторічне значення. Після багаторічної посухи збільшилися площі вологих біотопів і тривалість існування ефемерних водойм. Сукупність сприятливих для більшості видів умов у 1997 р. збіглася із десятилітнім піком чисельності дрібних ссавців, що привело до збільшення пікових значень відносної чисельності цих звірів у три-п'ять разів. Збільшення кількості дрібних ссавців привело до зростання чисельності хижаків (як *Canidae*, так і *Mustelidae*) та збільшення частки мікромамалій у харчуванні хижаків. Збільшення площ вологих біотопів і розвиток біляводної та гідрофільної рослинності залучили на заповідні території ратичних: кабана та сарну. Водночас погодні умови привели до незначного зменшення чисельності видів, що надають перевагу посушливим біотопам (тушкан-кандибка та сліпак піщаний).

Спалах чисельності гризунів і наступне збільшення кількості хижаків у регіоні привели до неблагополучного епізоотичного стану. У 1997 р. на території Голопристанського району зафіксовано сказ, лептоспіроз, гельмінтози. Стан теріофауни в 2000–2001 рр. поступово стабілізувався: зменшилася чисельність мишоподібних, відновились загальна чисельність більшості видів (передусім, дрібних) на рівні середніх багаторічних значень, збільшилася чисельність оленячих та тхоревих.

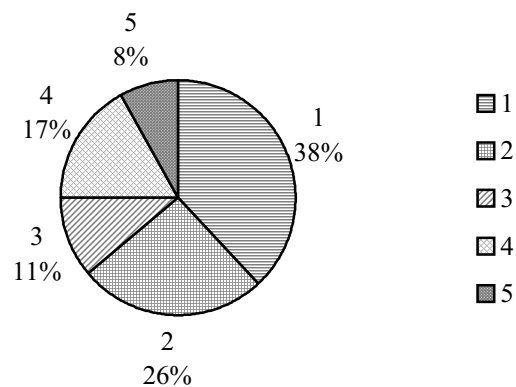

Рис. 1. Співвідношення кількості видів ссавців за категоріями чисельності: 1 — звичайні; 2 — нечисленні; 3 — рідкісні; 4 — поодинокі; 5 — синантропні.

Таблиця 1

Таксономічна розмаїтість ссавців у Чорноморському біосферному заповіднику

Ряд	Кількість		
	родин	родів	видів
<i>Insectivora</i>	2	3	5
<i>Chiroptera</i>	1	5	8
<i>Lagomorpha</i>	1	1	1
<i>Rodentia</i>	8	14	20
<i>Carnivora</i>	3	8	11
<i>Artiodactyla</i>	2	4	5
<i>Cetacea</i>	1	3	3
Разом	18	38	53

На ділянках заповідника в 1991–2002 рр. щорічно фіксували від 35 до 40 видів ссавців, за увесь час існування заповідника (75 років) на його території зареєстровано 53 види звірів [5, 6, 11], 18 родин (табл. 1). За характером перебування на заповідних територіях можна виділити три головні групи: види, що постійно живуть на заповідних ділянках; види, що відвідують заповідник регулярно; види, що трапляються нерегулярно. За категоріями теріофауну поділяють на звичайні, нечисленні, рідкісні, синантропні види і на види, зустрічі з якими є випадкові (рис. 1).

Ряд комахоїдні (*Insectivora*). Їжак європейський (*Erinaceus europaeus*; інколи місцеву популяцію зачислюють до виду *E. concolor* [3]). У 1986–1990 рр. швидкими темпами відбувалася його синантропізація, яка у 1989–1991 рр. сповільнилася, а потім стабілізувалася. У природних біотопах чисельність їжаків з 1991 р. збільшувалася від 0.02 до 0.4 особин на 1 км маршруту в 2001 р. на лісостепових ділянках, і до 2 ос./км — у приморському степу. Поблизу меж і в селах відносна чисельність їжаків сягає 5–7 ос./км. Значних коливань чисельності зазнають землерийки (*Soricidae*). У період посухи 1989–1995 рр. в регіоні зменшилися площі вологих біотопів. Унаслідок цього чисельність землерийок у піщаному лісостепу та на Ягорлицькому Куті зменшилася до рівня 0.1 особини на 100 пастко-діб (за непрямыми даними, не зменшилася чисельність обох родів на острові Тендра, де вологість біотопів зумовлена не опадами, а впливом моря). Після першого вологого року (1995) чисельність землерийок на лісостепових ділянках збільшилася: до 2 ос./100 пастко-діб у роду *Crocidura* і до 0.9 особин у роду *Sorex* (рис. 2) [9].

Ряд кажани (*Chiroptera*). За останні десять років у регіоні зафіксовано вісім видів кажанів, п'ять з них трапляються на заповідних ділянках: нетопири малий (*Pipistrellus pipistrellus*), лісовий (*P. nathusii*), середземноморський (*P. kuhlii*), вечірниця руда (*Nyctalus noctula*) і мала (*N. leisleri*). Три види — лилик двоколірний (*Vespertilio murinus*), лилик пізній (*Eptesicus serotinus*) та нічниця вусата (*Myotis mystacinus*) — трапляються в м. Гола Пристань, його околицях, у населених пунктах і лісонасадженнях. Вечірниця руда і нетопири — осілі види, у заповіднику

зимують у будівлях, а влітку під час розмноження трапляються у штучних гніздівлях та дуплах дубів. Вечірниця мала трапляється у травні й вересні під час міграції.

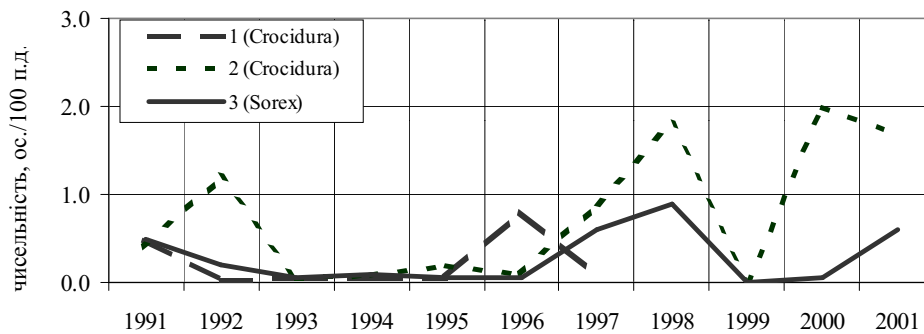

Рис. 2. Динаміка чисельності землерийок: 1 — білозубки на приморських ділянках; 2 — білозубки на лісостепових ділянках; 3 — бурозубки на лісостепових ділянках.

Ряд зайцеподібні (*Lagomorpha*). Заєць сірий (*Lepus europaeus*) — типовий представник місцевої фауни (у Херсонській області зафіксована найбільша щільність виду в Україні [2]). У заповіднику в 1991–2002 р. його щільність становила на лісостепових ділянках 1–8 ос./км, на приморських — 0.5–2 ос./км залежно від сезону і року. Під час посухи відчувалася нестача якісних кормів, з цим пов'язуємо зменшення чисельності русака в заповіднику в 1992–1995 рр. Однак на ділянках Волижин ліс та Потіївка, де посуха не мала значного впливу (тут є великі прісні водойми), кількість русака зменшилася незначно. На лісостепових ділянках, де прісні водойми в період посухи висохли, чисельність зайців зменшилась утричі. В компенсаційний період вологі біотопи швидко відновилися, і кількість зайців з 1998 р. почала збільшуватися: у 2000–01 рр. на лісостепових ділянках заповідника налічували до 160 особин (рис. 3).

Ряд хижі (*Carnivora*). В природних комплексах заповідника фоновим видом хижаків є лисиця (*Vulpes vulpes*). Широкий спектр її харчування зумовлює еврибіонтність цього виду; лисиця селиться в найрізноманітніших біотопах: від піщаного лісостепу до черепашкових пляжів о-ва Тендра, буває близько від населених пунктів [8]. Субдомінантом серед хижаків у заповіднику є собака єнотовий (*Nyctereutes procyonoides*). Чисельність лисиці й собаки єнотового зменшилася внаслідок спалаху сказу в 1989–1990 рр. До 1994 р. кількість цих хижаків відновилися на рівні 1988 р. Особливо це помітно на островах Довгому і Тендрі, де з 1991 р. чисельність хижаків не регулювали.

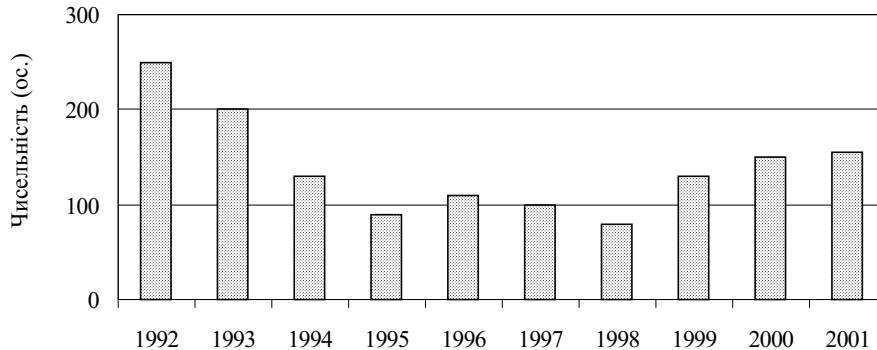

Рис. 3. Динаміка чисельності зайців на лісостепових ділянках Чорноморського заповідника.

Крім того, на ділянках заповідника збільшилася кількість тхоревих (зокрема, *Mustela nivalis*), що пов'язано зі збільшенням чисельності мишоподібних. У відкритих біотопах приморського степу, що межують із заповідником (околиці Потіївки, п-в Ягорлицький Кут) живуть степові тхори (*Mustela eversmanni*) (табл. 2). У період досліджень у регіоні припинилося збільшення чисельності вовків (*Canis sp.*). На відміну від інших хижаків заповідника, вовки роблять далекі кормові кочівлі. Зазвичай, вони супроводжують отари овець та череди свійської худоби; рідше полюють на молодь диких ратичних. У час занепаду тваринництва, що триває і сьогодні, відсоток свійських тварин у харчуванні вовка зменшується: у 1998 р. перевищував 80 %, а у 2000–2001 рр. становив лише 33–36 %.

Таблиця 2

Чисельність хижих ссавців у Чорноморському біосферному заповіднику

Види	Роки									
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Vulpes vulpes</i>	20	20	20	35	70	65	72	72	80	83
<i>Nyctereutes procyonoides</i>	6	10	13	22	26	28	40	43	58	52
<i>Canis lupus (s. l.)</i>	20	17	10	15	20	20	22	23	27	24
<i>Mustela eversmanni</i>	4	5	10	7	13	10	6	20	15	20
<i>Meles meles</i>	—	—	—	—	4	6	6	7	10	—

Ряд ратичні (*Artiodactyla*). Фауна ратичних заповідника налічує п'ять видів, два з яких є аборигенними [4, 5]: сарна і кабан. Лось на заповідних і прилеглих територіях за час існування заповідника зафіксований лише тричі. Плямисті олені акліматизовані у 1957 р. [1, 13]. За відсутності ворогів їхня чисельність різко збільшилася і в середині 70-х років досягла 400 особин. На Солонозерній ділянці надмірна чисельність оленів почала загрожувати збереженню комплексів піщаного

лісостепу [7]. Після вжиття необхідних біотехнічних заходів та появи вовка поголов'я оленя зменшилося до п'яти–семи особин (табл. 3).

Протягом 1991–2001 рр. збільшилася чисельність кабана, який тепер став фоновим видом ратичних. Його розподіл за заповідними ділянками варіює залежно від сезону: на лісостепових ділянках кабани скупчуються в час дозрівання плодів груші, терену, дуба, і восени їхня чисельність збільшується тут у три–чотири рази. Наприкінці 70-х і на початку 80-х років намітилося зменшення чисельності сарни на півострові. До 1990 р. на лісостепових ділянках їхня кількість порівняно із 1985 р. зменшилася вдвічі, що пов'язано із браконьєрством та збільшенням чисельності вовка. Сприятливі умови вологих років привели до збільшення кількості сарни у заповідному лісостепу (див. табл. 3), проте більшість таких зустрічей припадає на самотніх особин або на групи із двох–п'яти звірів (рис. 4).

Таблиця 3

Чисельність ратичних на території Чорноморського біосферного заповідника

Вид	Роки										
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Cervus nippon</i>	25	25	20	20	15	20	12	10	5	7	5
<i>Capreolus capreolus</i>	15	20	13	12	15	23	30	25	30	40	40
<i>Sus scrofa</i>	45	50	45	40	65	70	40	50	70	100	110

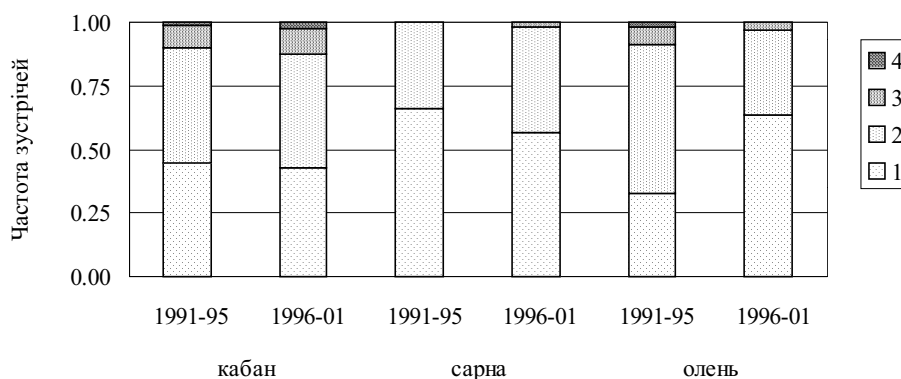

Рис. 4. Розподіл кількості зустрічей трьох видів ратичних за розміром їхніх груп: 1 — по одній особині; 2 — по дві – п'ять особин; 3 — по шість – дев'ять особин; 4 — понад десять особин.

Отже, зміни, що відбулися у стані теріокомплексів Чорноморського заповідника в 1991–2001 рр., зумовлені переважно природними чинниками. Динаміка чисельності, біотопного розподілу та видове співвідношення ссавців корелює з динамікою погодних умов і є циклічним. Особливості динаміки фауни у

період, який розглядаємо, визначені передусім наслідками тривалої посухи та компенсаційного періоду після неї.

1. *Гизенко А. И.* Акклиматизация асканийского марала в Черноморском заповеднике // Акклиматизация животных в СССР. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1963. С. 76–78.
2. *Корнєєв О. П.* Заєць-русак на Україні. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 108 с.
3. *Павлинов И. Я., Россолимо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. М.: Изд-во МГУ, 1987. 285 с.
4. *Селюнина З. В.* Фауна копытных млекопитающих Черноморского заповедника // Тез. Всесоюз. Совещ. по проблемам кадастра и учета животного мира. Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1989. С. 176–177.
5. *Селюнина З. В.* Видовое разнообразие, распределение по участкам, динамика численности млекопитающих Черноморского заповедника // Видовое разнообразие млекопитающих в некоторых экосистемах Украины.— Киев: Ин-т зоологии АН Украины, 1992. Препринт 92.5. С. 34–51.
6. *Селюнина З. В.* Млекопитающие // Позвоночные животные Черноморского биосферного заповедника (аннотированные списки видов) // Вестник зоологии, 1996. Отдельный выпуск № 1. С. 39–43.
7. *Селюнина З. В.* Из истории акклиматизации зверей в Черноморском заповеднике // Проблемы заповедного дела: Материалы науч. конф. Екатеринбург: 1996. С. 190–192.
8. *Селюнина З. В., Москаленко Ю. А.* Сведения о питании обыкновенной лисицы в регионе Черноморского заповедника // Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем / За ред. В. С. Гавриленко: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю заповідання асканійського степу (Асканія-Нова, 21–23 травня 1998р.). Асканія-Нова, 1998. С. 309–311.
9. *Селюнина З. В.* Многолетняя динамика численности землероек на лесостепных участках Черноморского заповедника // Фальцфейнівські читання: Зб. наук. праць. Херсон: Айлант, 1999. С. 143–146.
10. *Селюнина З. В.* Организация экологического мониторинга фаунистических комплексов в Черноморском биосферном заповеднике // Природничий альманах. Біол. науки. Херсон, 2000. Вип. 1. С. 93–100.
11. *Селюнина З. В., Маркауцян О. А.* Дополнения к аннотированному списку млекопитающих Черноморского биосферного заповедника // Материалы по изучению животного мира (фаунистика, морфология, методика исследований). Одесса: Астропринт, 2001. С. 95–8. (Науч. труды Зоол. музея Одесс. нац. ун-та, Т. 4).
12. *Черняков Д. А.* Погода // Летопись природы Черноморского биосферного заповедника. Голая Пристань, 1991–2001.
13. *Bartos L., Zirovnický J.* Hybridization between red and sika deer // Zool. Anw. 1982. 208, N 1–2. P. 30–36.

**CHANGES OF STATE OF MAMMAL FAUNA (EXCLUDING RODENTS)
IN THE CHORNOMORSKI BIOSPHERE RESERVE DURING 1991–2002**

Z. Seljunina

*Chornomorski biosphere reserve,
Lermontov str., 1, Hola Prystan, 75600, Kherson province,
e-mail: zapovidnyk@selen.kherson.ua*

The long-term stationary researches enable to spot the factors and direction of development of fauna in the region. In locale of Black Sea Biosphere Reserve (south of Ukraine) per the last decade the defining role for a state mammal's complexes was played with natural reasons, first of all, weather conditions. A long-lived drought and compensating period after it have affected a state of typical biotopes, those has reduced in changes in biotope distribution of mammals, and it is resulted in the dynamics of their number.

Key words: mammal communities, dynamics of abundance, Chornomorski biosphere reserve.

Стаття надійшла до редколегії 26.08.2002
Прийнята до друку 10.09.2002